

**Kirkegårdskultur
2001**

Kirkegårdskultur 2001

FORENINGEN FOR KIRKEGÅRDSKULTUR

Formand: Leif Arffmann
Bøgevang 15
7100 Vejle
Tlf. 75 82 31 39

Næstformand: Mette Faurskov
Valdemar Carlsens Tegnestue
Skt. Pauls Kirkeplads 9 B
8000 Århus C
Tlf. 86 12 16 66

Sekretær: Thorbjørn Jensen
Lundvej 12
6800 Varde

Kasserer og ekspedition: Rudi Larsen
Baunehøj Alle 38
2450 København SV
Tlf. 33 21 47 81

Redaktion: Anne-Louise Sommer
Leif Arffmann
Vagn Andersen
Birgitte Kragh

Tryk/Lay-out: Jelling Bogtrykkeri A-S

ISSN 0907-8541

Forsidemotiv: Mariebjerg Kirkegård
Skovafsnit ved vintertid
(foto: Anne-Louise Sommer)

INDHOLDSFORTEGNELSE

Forord	5
Muslimsk gravplads – med statens hjælp <i>Af Johannes Lebech</i>	7
Kirkegården – begravelsesplads for alle <i>Af Leif Arffmann og Ibrahim Mawed</i>	13
Den muslimske begravelsesplads på Nordre Kirkegård, Vejle <i>Af Jens Zorn Thorsen</i>	18
Den jødiske begravelse <i>Af Bent Lexner</i>	22
Gudsageren i Christiansfeld <i>Af Jørgen Bøytler</i>	29
Institutionskirkegårde <i>Af Birgitte Foghmoes</i>	35
Gravsat i egen jord – om nogle grave ved danske herregårde <i>Af Mette Smed</i>	40

Forord

“De anderledes begravelsespladser” kan vi kalde temaet for Foreningen for Kirkegårds-kulturs årsskrift 2001.

For det turde være en indlysende sandhed, at vi i vores måde at indrette kirkegårde lader os inspirere af andre kulturelle og religiøse traditioner, mens vi i samme åndedrag er os bevidst om, at vi netop i kirkegården lader noget specifikt regionalt eller nationalt komme til udtryk.

Kirkegården er således et mødested, hvor vi holder fast på vores tradition, men søger at være åbne for nye udtryksformer. Vi lader f. eks. i gravminderne fortiden komme til udtryk, ikke mindst fordi kirkegården netop udtrykker den fortid, vi gerne vil værne om, men det forhindrer os ikke i at anvende materialer, der er hentet på fjerne kyster.

Er det muligt at holde fast ved det særligt danske i kirkegården? Det er ofte sagt, at kirkegården, netop i modsætning til moderne bygningskultur og indretning af bycentre ikke udtrykker den universelle fælles, “globaliserende” kultur, men netop er i stand til at hævde en national egenart. Det er vigtigt at holde fast herved, men dette kan ikke gøres uden at skele til de kulturelle strømninger, der kommer andre steder fra og slår rod i Danmark.

Dertil kommer, at det i særlige miljøer har været naturligt at indrette sig med begravelsespladser, der knyttede sig til bygningsværket eller til det lokale område, der var tale om, hvad enten det drejede sig om en institution eller en herregård.

Kirkegården er derfor ikke ensartet, men trækker på inspiration og påvirkning fra andre miljøer. Nogle af disse søger vi at beskrive i dette årsskrift for derved at pege på, at det i de kommende år vil være vigtigt at holde fast ved de særlige kirkegårdstraditioner, der er blevet til i et samspil med verden udenfor kirkegårdsdiget.

Muslimsk gravplads - med statens hjælp

Af kirkeminister Johannes Lebech

I løbet af efteråret 2001 falder de sidste formaliteter forhåbentlig på plads, så det praktiske arbejde med at anlægge en muslimsk begravelsesplads i hovedstadsområdet kan gå i gang. Dermed får muslimerne i Danmark opfyldt et stærkt og efterhånden gammelt ønske.

For at nå så langt har det imidlertid været nødvendigt, at staten er trådt til med en hjælpende hånd. Det er gennemgående blevet modtaget positivt i det danske samfund, men det har også fået nogle til at stille spørgsmål.

Hvorfor skal muslimerne overhovedet have en særlig begravelsesplads? Enhver har jo uanset tro ret til at blive begravet på en af folkekirkens godt 2.000 kirkegårde, og dem er der plads nok på. Hvorfor går staten ind og hjælper muslimerne? Trossamfund uden for folkekirken må jo ellers klare sig selv.

Hvorfor en muslimsk begravelsesplads?

De første muslimer kom til Danmark som gæstearbejdere for 30-40 år siden. De bevarede en stærk tilknytning til deres hjemlande, og de fleste ønskede at blive begravet i det land og den by eller landsby, de var kommet fra. Det skabte de bl.a. mulighed for ved at betale til begravelseskasser, som så dækkede udgifterne til at få sendt kisterne til hjemlandet.

I dag er der formentlig omkring 160.000 mennesker i Danmark med en muslimsk baggrund, og en meget stor del af dem bor i hovedstadsområdet. Nogle af dem er kommet hertil som gæstearbejdere, nogle af dem er gæstearbejdernes børn og børnebørn og deres familier. Andre er kommet hertil som flygtninge.

Muslimernes tilknytning til Danmark er blevet stærkere

og stærkere, efterhånden som de har boet her i længere tid, og nye generationer er kommet til. Dermed er ønsket om at blive begravet her i landet, hvor familien befinder sig, naturligvis også vokset. For flygtningenes vedkommende er der måske oven i købet tale om, at de ikke har nogen mulighed for at blive begravet i det land, de engang er flygtet fra.

En muslim har ligesom enhver anden borger i Danmark ret til at blive begravet på kirkegården, som hører til det sogn, hvor han eller hun bor. På nogle kirkegårde er der mulighed for, at det kan ske i en særlig afdeling, som er forbeholdt muslimer. Det er tilfældet i de fem største byer, hvor de folkekirkelige kirkegårde bestyres af kommunerne. Det er også tilfældet på nogle af de kirkegårde, som folkekirkens menighedsråd og kirkegårdsbestyrelser selv har ansvaret for. Antallet af kirkegårde med særlige afdelinger eller afsnit for muslimer er voksende.

Det er godt, at både menighedsråd og lokale muslimske ledere er interesserede i at lave aftaler om etablering af afdelinger for muslimer i tilknytning til eksisterende kirkegårde, for i det meste af Danmark er antallet af muslimer for beskedent til, at der er grundlag for at lave særskilte muslimske begravelsespladser.

I hovedstadsområdet bor der imidlertid mange mennesker med muslimsk baggrund. Derfor er det for mig at se både forståeligt og rimeligt, at de gerne vil have deres egen begravelsesplads, som de selv har ansvar for, og hvor de kan blive begravet i overensstemmelse med islamisk tro og skik, i stedet for at blive begravet i et afsnit af en folkekirkelig og dermed kristen kirkegård.

Ret til at anlægge egen kirkegård

Som en naturlig konsekvens af den religionsfrihed, som vi har haft i Danmark i mere end 150 år, er det sådan, at kirkeministeren kan give et trossamfund uden for folkekirken lov til at anlægge egen begravelsesplads. Det er dog en ret, som hidtil kun er blevet brugt i meget begrænset omfang.

Kravet om, at kirkeministeren skal give tilladelse, hænger sammen med, at en begravelsesplads naturligvis ikke kan placeres hvor som helst. Det skal f.eks. vurderes, om jordbundsforholdene er egnede til det. Før der gives tilladelse, skal det også afklares, om der er de nødvendige regler for brug af begravelsespladsen, og om der er sikkerhed for, at begravelsespladsen mindst kan blive opretholdt og vedligeholdt, så længe de enkelte gravsteder skal være fredede. På folkekirkens kirkegårde er fredningstiden for en normal kistegrav mindst 20 år.

Et trossamfund må imidlertid normalt selv sørge for at finde et egnet areal til en begravelsesplads, selv sørge for gennem forhandling med kommunen at få gennemført nødvendige ændringer af lokalplanen og selv sørge for at finde pengene til anlæg og drift af begravelsespladsen.

Hvorfor så statslig hjælp til muslimerne?

Det første forsøg på at få etableret en muslimsk begravelsesplads i hovedstadsområdet blev gjort for mere end 10 år siden. Det mislykkedes nok især, fordi det areal, man havde tænkt sig, i region- og lokalplaner var reserveret til andre formål.

Midt i 1990'erne fik Kirkeministeriet de første henvendelser om hjælp. Ministeriet forklarede, at et trossamfund selv måtte finde et areal og selv betale udgifterne, ligesom det er folkekirkens medlemmer, som over kirkeskatten betaler for anlæg og drift af de almindelige kirkegårde bortset fra de steder, hvor kirkegårdene drives af kommunen.

Kirkeministeriet gjorde dog også på et tidspunkt repræsentanter for muslimerne opmærksom på, at kirkegården i Næstved ejede et areal, som efter lokalplanen er beregnet til kirkegård, men som aldrig er blevet indviet til formålet. Muslimerne mente imidlertid, at placeringen i Næstved var for langt væk fra hovedstaden.

Muslimer i hovedstadsområdet gjorde derefter flere forsøg på at finde et areal, men uden held.

I september 2000 henvendte INDSam, som er de etniske mindretals sammenslutning, sig så på muslimernes vegne til Østersørådets kommissær for menneskerettigheder, Ole Espersen, og bad ham om hjælp.

Ole Espersen appellerede til statsministeren, og på den baggrund blev der nedsat en tværministeriel arbejdsgruppe med Kirkeministeriet for bordenden. Arbejdsgruppen fik til opgave at finde et egnet areal, primært et areal, som staten ejede og dermed havde forholdsvis gode muligheder for at disponere over.

En vanskelig opgave

Man kan vel anse henvendelsen via Østersørådets kommissær for menneskerettigheder som et udslag af en voksende frustration. De embedsmænd og ministre, som siden har haft med sagen at gøre, fik dog ret hurtigt stor forståelse for frustrationen, for det viste sig at være en vanskelig opgave.

Hovedstadsområdet er stort, og der er et meget veludbygget net af veje, tog og busser. I dette område ejer staten og forskellige statslige institutioner også en del arealer. Alligevel måtte arbejdsgruppen konstatere, at der ikke rigtigt var nogen af dem, som størrelsesmæssigt, placeringsmæssigt, planmæssigt og prismæssigt egnede sig til formålet.

I slutningen af april, efter ca. syv måneders arbejde, måtte arbejdsgruppen konstatere, at et areal i Brøndby Kommune var det, som bedst levede op til de nødvendige betingelser. Det ligger ved Brøndbyskoven og ved landbrugsarealer, som Brøndby Kommune var i færd med at købe af Københavns Kommune med henblik på at udvide skoven.

Jeg drøftede placeringen med Brøndbys borgmester, Kjeld Rasmussen, som var villig til at medvirke til den nødvendige ændring af lokalplanen for arealet, så det kan bruges til begravelsesplads.

Derefter valgte jeg den 3. maj at offentliggøre placeringen og samtidig antyde, at prisen for arealet – ifølge de oplysninger jeg havde fået - ville være overkommelig.

Jeg kunne også fortælle, at Brøndby Kommune straks ville gå i gang med den nødvendige ændring af lokalplanen for arealet.

To dage senere måtte jeg imidlertid konstatere, at der var uklarhed om ejerforholdene. Arealet var ejet af Københavns kommune og var ikke en del af de landbrugsarealer, som Brøndby Kommune var i færd med at købe. Københavns kommune mente i øvrigt, at det med den hidtidige lokalplan for arealet var meget mere værd end den overkommelige pris, der var nævnt.

Det har, som mange vil vide, i sommerens løb givet anledning til mange og ind imellem heftige meningsudvekslinger i dagspressen, ikke mindst mellem de to kommuner, som hver for sig har sin stærke indflydelse på muligheden for at nå frem til en afgørelse: Brøndby Kommune som lokalplanmyndighed og Københavns Kommune som ejeren, der naturligvis gerne vil have den bedst mulige pris for arealet.

Efter sommerferien har det derfor været nødvendigt at få skåret knuden over. Når ændringen af lokalplanen er endeligt gennemført først på efteråret, kræver Københavns Kommune, at Brøndby Kommune overtager arealet i henhold til planlovens § 48. Det indebærer, at prisen fastsættes af en taksationskommission. Repræsentanter for de muslimske trossamfund, som er ved at stifte en fond, der skal anlægge og drive begravelsespladsen, har forpligtet sig til at betale Brøndby Kommune op til 3 millioner kroner for arealet. Og jeg har skaffet politisk tilslutning til, at hvis taksationskommissionen når frem til, at arealet har en værdi, der er højere end de 3 millioner, så træder staten til og dækker forskellen.

Afslutning

Det har været et højt usædvanligt sagsforløb. Reglen har været og skal fortsat være, at trossamfund uden for folkekirken, som vil etablere egen begravelsesplads, selv må finde et areal og selv dække alle udgifter.

I denne sag viste det sig desværre, at der var så mange praktiske og formentlig også holdningsmæssige forhin-

dringer, at en undtagelse var nødvendig, for at muslimer i et land, som gerne vil rose sig af at have religionsfrihed både på papiret og i praksis, kan få opfyldt det meget forståelige ønske, at de gerne vil kunne begrave deres døde på smuk og værdig måde i overensstemmelse med den tro og de skikke, som er deres.

Johannes Lehech er i skrivende stund Kirkeminister.

Kirkegården - begravelsesplads for alle

Provst Leif Arffmann og Ibrahim Mawed, Vejle

I 1996 udgav Kirkeministeriet vejledningen: "Kirkegården, begravelsesplads for alle". I denne vejledning gøres der rede for en række problemstillinger, knyttet til begravelse af mennesker, der ikke er medlemmer af Folkekirken.

Bl.a. foreslåes det, at "kirkegårdsbestyrelser, som råder over sådanne arealer, der endnu ikke er anlagt og indviet som kirkegårde, kan overveje at tilbyde dem som begravelsespladser, f.eks. for muslimer". (Vejledningen side 24)

Dette kan iagttages på kirkegårde andre steder i verden. F.eks. findes i Australien store kirkegårde, der kvartermæssigt er delt op efter de dodes religiøse tilhørsforhold, således at der i ét område hviler katolik-

ker, i et andet område anglikanere, i et andet område muslimer o.s.v. På samme vis kender vi det her i landet, hvor dele af en større kirkegård er udlagt som begravelsesplads for ikke medlemmer af folkekirken, det være sig medlemmer af kristne og ikke kristne trosamfund.

Begravelsespladserne i Danmark er samlet på de danske folkekirkelige kirkegårde, hvad enten disse er administrerede af et kommunalt begravelsesvæsen som i Hovedstaden og de større byer, eller disse er administrerede af menighedsråd som i det øvrige land. Der er således overalt tale om indviede kirkegårde (Lov om Folkekirkens kirkebygninger og kirkegårde § 9 stk. 4), idet en kirkegård i følge den danske tradition er indviet, når den første begravelse på kirkegården finder sted. Der knytter sig hertil et vejledende ritual (Ritualbog for den danske folkekirke s. 196), men det må betegnes som ukorrekt, når det ofte fremstilles således, at en kirkegård skal indvies på én bestemt måde.

Når den danske folkekirkes kirkegårde anvendes som begravelsesplads også af ikke medlemmer af folkekirken, hænger det sammen med to forhold, dels den dan-

ske frihedstradition, dels at kirkegården er underlagt decentral forvaltning. Der er tradition for, at kirkegården er rummelig, den har fra gammel tid været begravelsesplads eksempelvis også for fremmede soldater, og det er derfor også lovgivningsmæssigt fastslået, at enhver har ret til begravelse på den kirkegård, der er placeret på det sted, hvor vedkommende bor. Netop denne lokale forankring er med til at skitsere et lokalt fællesskab: Der hvor jeg bor, er jeg fælles med andre om kirkegården, også selv om dette fællesskab blot er en teori. Dette lokale, decentrale element betyder også, at de danske kirkegårde er forskellige, egnsforskelle er en del af dansk kirkegårdskultur og bør fortsat være det.

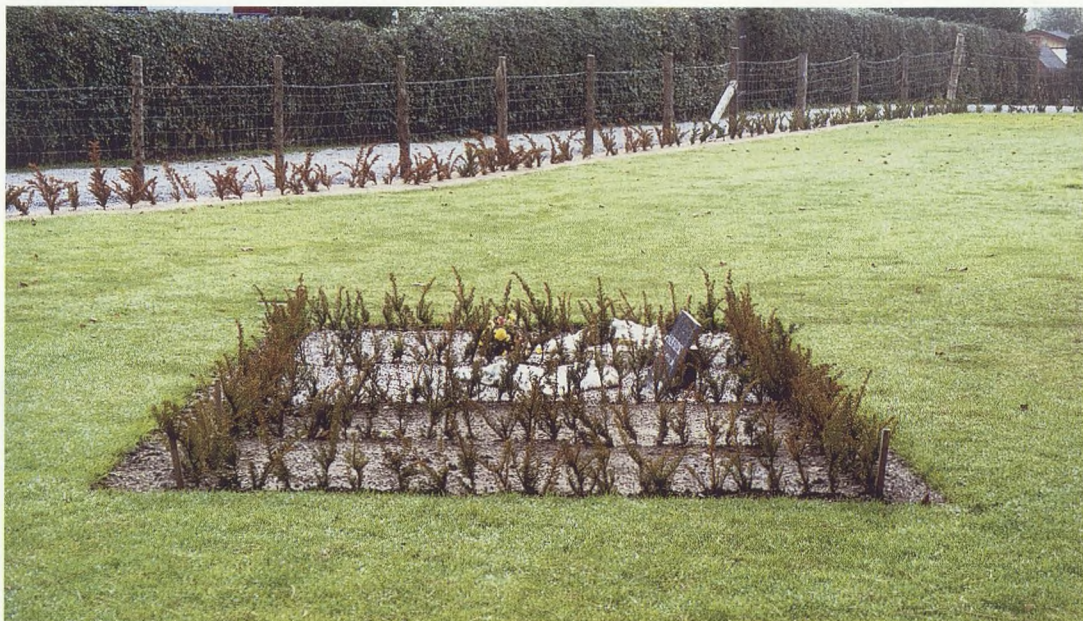
Det danske samfund har således overladt til folkekirken at sørge for, at de døde begraves, bl.a. ud fra den erfaring, at folkekirken ikke har gjort dette arbejde dårligt. Dertil kommer, at det har været muligt at bevare de lokale særpræg, således at en kirkegård ved Vesterhavet ikke ligner en kirkegård i Høje Tåstrup.

Det forekommer derfor naturligt, at folkekirkens kirkegårde også fortsat rummer begravelsespladser for ikke medlemmer af folkekirken. Denne folkekirkens folkeli-

ge forpligtelse skal begribeligvis ikke anvendes til at gå på strandhugst og under dække af administration at udøve missionsvirksomhed overfor ikke medlemmerne. Det drejer sig derimod om at udøve et monopol med den skønsomhed, der er præget af respekt for anderledes troende.

Folkekirkens kirkegårde er almindeligvis ligeså rummelige m.h.t. jord, som de bør være m.h.t. holdninger. Der er ikke mangel på jord til at begrave de døde i. En af landets kirkegårds konsulenter har anslået, at der er plads til ca. 50 mil. døde på de danske kirkegårde. Når der således er fysiske muligheder til stede, vil det være hensigtsmæssigt at indrette dele af kirkegården til særlige begravelser, og her tænkes først og fremmest på muslimske begravelsespladser, således som Kirkeministeriets vejledning har skitseret det, og således som det også er sket på kirkegårde i de større byer. Der kan imidlertid også være behov for tilsvarende begravelsespladser i mellemstore byer. Det var på denne baggrund, at provsterne i Fredericia, Kolding og Vejle i 1997 undersøgte, hvilke muligheder der var for at kunne etablere en muslimsk begravelsesplads for Trekantområdet. Interessen samlede sig herefter om en uudnyttet del af Vejle Nordre Kirkegård, og den lokale menighedsrådsvalgte bestyrelse for kirkegården godkendte, at der kunne udarbejdes plan for et sådant område. Dette er

beskrevet af kirkegårdslederen andetsteds i dette års-skrift.

Lederen af Den islamiske Menighed i Vejle, Ibrahim Mawed, henvendte sig omtrent samtidigt for at spørge, hvilke muligheder, der var til stede for etableringen af muslimske gravpladser her i området. Sammen besøgte vi området og Ibrahim Mawed fandt det velegnet.

Nedenstående er en slags referat af de drøftelser, vi havde om disse spørgsmål:

LA: Ønsker I en egen indgang til begravelsespladserne?

IM: Nej, vi ønsker at komme ind på samme måde som andre.

LA: Hvordan med begravelsen, er der særlige regler i Islam?

IM: Vi har vore egne ritualer, først skal den døde vaskes, men det arbejder vi på kan ske i et særligt rum på Sygehuset. Det er en slags hellig vask.

Dernæst skal den døde rulles ind i et hvidt ligklæde. Når begravelsen skal ske, lægges den døde, indsvøbt i klædet, i en kiste.

LA: Fredningstiden på Nordre Kirkegård er 20 år. Er det en tilfredsstillende fredningstid?

IM: Ja, det er i orden, når bare det er muligt at forlænge fredningstiden.

LA: Gravpladserne skal indrettes, så de vender rigtigt, og begravelsen kan foregå på den rigtige måde.

IM: Ja, alle skal ligge på højre side med ansigtet vendt mod Mekka. Derfor skal gravpladsen være gravet sådan, og begravelsen ske, så det kan lade sig gøre.

Vi vil gerne udtrykke en lighed mellem alle på den måde, vi begraver på.

Det kan ikke udelukkes, at trossamfund udenfor folkekirken ikke kan finde sig til rette indenfor den rummelighed, der findes på de folkekirkelige kirkegårde. Dette er beskrevet af kirkeministeren andetsteds i dette års-skrift. Ud fra den danske kirkegårdstradition er der imidlertid givet muligheder for at nogle kirkegårde kan have det lokale særpræg, at der her er tale om en kirkegård også med begravelsespladser for muslimer. Det har de folkekirkelige kirkegårde råd til - en prioritering er begribeligvis nødvendig, men det skulle ikke være en uoverkommelig opgave.

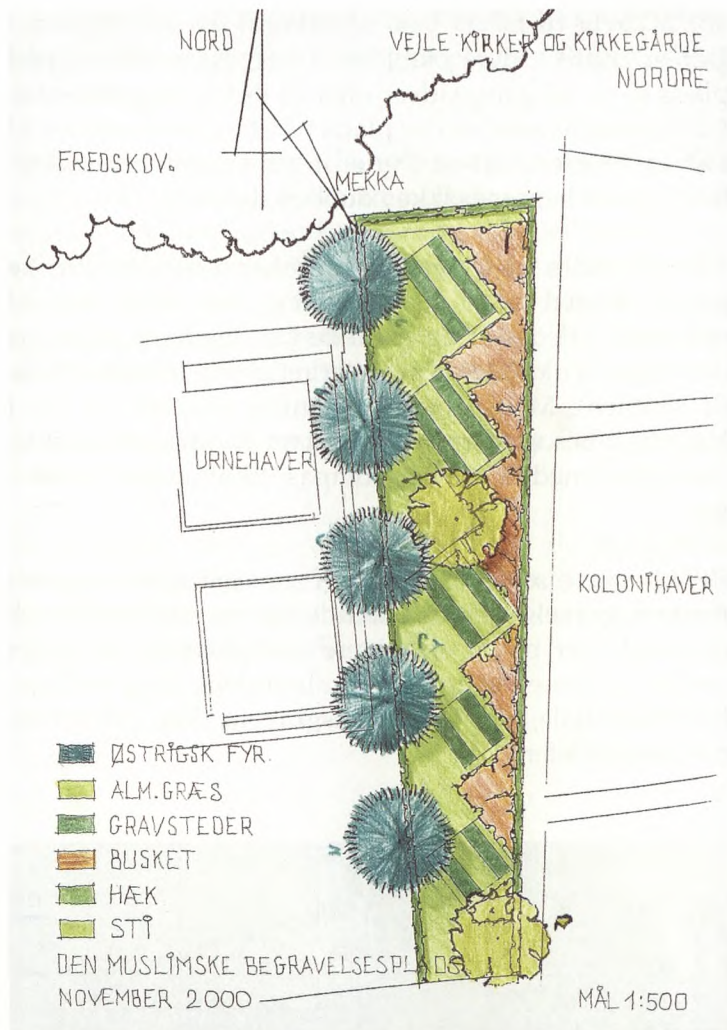
Den muslimske begravelsesplads på Nordre Kirkegård, Vejle

Kirkegårdsleder Jens Zorn Thorsen

Initiativet til etablering af en muslimsk begravelsesplads udspringer fra Kirkeministeriet, der for nogle år siden opfordrede menighedsrådene til at finde et areal på kirkegårdene, hvor der kunne etableres en muslimsk begravelsesplads. I forvejen er der blandt andre steder allerede etableret muslimske begravelsespladser i kommunalt regi, i København, Århus, Esbjerg og Odense og flere initiativer i menighedsrådsregi er igangsat i f.eks. Holstebro og Horsens.

I Trekantområdet blev opfordringen taget op af provsterne fra Kolding, Fredericia og Vejle, der til sidst opfordrede kirkegårdsbestyrelsen i Vejle til at etablere en muslimsk begravelsesplads på Nordre Kirkegård, Vejle.

Det blev herefter besluttet at etablere en muslimsk begravelsesplads på Nordre Kirkegård, Vejle.

En vigtig forudsætning for arealet, der blev udset til muslimsk begravelsesplads, var, at det ikke tidligere havde været anvendt til begravelse og var tilgængeligt udenom de eksisterende kristne afdelinger. Dette ønske kunne uden videre indfries, og arealet blev ryddet for nåleskov, drænet ned i 4 meters dybde til under de vandførende lag, planeret og tilplantet.

Den muslimske begravelsesplads på ca. 2.000 kvm fremtræder i dag som et græsareal med en række 30-årige Østrigske fyr på vestsiden af området og en nyplantet takshæk omkring hele arealet.

Der er indtil videre etableret 3 begravelsesfelter med plads til ca. 48 gravpladser, eller 24 dobbelte gravsteder. I det samlede areal er der plads til 5 begravelsesfelter til i alt ca. 88 gravpladser. Der er ingen separat børneafdeling, og der begravnes ikke i dobbelt dybde.

Der anvendes kister ved begravelser i det muslimske afsnit. Kisten skal have retning ca. nord/øst til syd/vest, således at den afdøde kan ligge på siden, på den højre skulder, med ansigtet rettet mod Mekka (Saudi Arabien). Mekka ligger i retning syd/øst. Vi har i Vejle haft besøg af en repræsentant fra den muslimske menighed med et særligt kompas, til at efterse retningen.

De 4 begravelsesfelter er udlagt som græsgrave, og det femte begravelsesfelt til almindelige gravsteder i dansk forstand. Der bliver endvidere mulighed for at vælge mellem enten et legat eller en almindelig årlig vedligeholdelsesaftale, dog kan græsgravene kun erhverves som legataftaler.

Græsgravene vil fremtræde med en let hvælvet krumning henover gravstedet, så gravpladsens afgrænsning understreges.

Den muslimske begravelsesplads vil i forhold til den øvrige del af kirkegården fremtræde som et afgrænset område med en anden karakter, græsset vil indtil videre være dominerende og hækken vil markere afgrænsningen. Et busket med en blanding af høje buske og træer, bag ved gravfelterne, vil med tiden fylde hjørnerne ud og give området fyldighed i højden.

Siden ibrugtagningen den 1. november 2001 har der været 8 begravelser.

Samarbejdet med repræsentanterne fra de muslimske menigheder i Vejle og Kolding har været fremragende og udbytterigt, og der er fortsat meget positive forventninger til projektet fra alle parter.

Den jødiske begravelse

Af Bent Lexner

”Udenfor et lille Huus i Pilestræde holdt en Vinterformiddag Jøderens sorte, tillukkede Ligvogn. Et Lig blev udbaaret, fulgt af en Mængde fattige Jøder, der, efter at Kisten var sat i Vognen, stredes om at komme ind i de Kareter, som stode til fri Afbenyttelse for Ligfølget.

I nogle af Kareterne trængte man på eengang ind fra begge Sider, så at der blev en frygtelig Trængsel derinde, man skreg Gevalt og jamrede sig; i andre stormede man kun ind fra een Side, og undertiden hændte det, at En kom saa hurtigt ind ad den ene Dør, at han fløj ud igjen ad den anden. Kort, det var en gammeldags Jødebegravelse.

Efter Ligtoget vandrede de fornemmere fromme Jøder og de af de fattige, som ikke havde kunnet tiltvinge sig kjørende Pladser. En Masse af Pøbel fulgte efter Ligvog-

Mosaiksbegravelsesplads i Møllegade i København, – sandstensmonumenter opstillet i den vildtvoksende skovbund under skyggefulde træer.

Foto: Charlotte Skibsted.

nen, hylede, jublede og kastede med Stene; Politibetjente fore omkring i Flokken og uddelte Slag til dem, der kastede Steen, og til dem, der ikke kastede Steen."

Ovennævnte er et citat fra Meir Aron Goldschmidt's roman "En Jøde". Den er ikke fostret af en digters fantasi, men er en realistisk beskrivelse af, hvorledes man kunne opleve en jødisk begravelse i slutningen af 1700-tallet.

Der gik mange år fra 1622, hvor Christian den Fjerde åbnede sit rige for jøder, til den første jødiske Begravelsesplads blev indviet. Efter at den jødiske menighed var etableret i 1684 blev der i 1694 udstykket et areal på 2.500 kvadratalen, beliggende på "Nørre Fællede, nord om Landevejen, der løber til Hyltebro...., hvor Jøderne af den hebraiske Religion hidtil havde jordet og begravet de af deres Nation ved Døden afgangne Liig".

Den første kendte begravelse foregik den 5. september 1693, og den unge mand ved navn David Israel's gravsten er velbevaret den dag i dag. I årene inden begravelsespladsen blev indviet, var jøder, der skulle begraves, blevet ført til Altona.

Arealet på denne ældste jødiske begravelsesplads er 1,7 ha og der er ca. 5.500 gravpladser. Begravelsespladsen i Møllegade benyttes ikke længere, den sidste begravelse fandt sted i 1967. Den jødiske tradition om at der skal herske evig gravfred betyder, at gravsteder ikke nedlægges, og få steder i Danmark har et så fantastisk historisk, genealogisk materiale som netop i Møllegade. Desværre er der i dag kun ca. 2.800 gravsten på pladsen. Resten af stenene er forsvundet ved enten at være solgt eller stjålet eller simpelthen forvitret bort.

Den jødiske menigheds nuværende begravelsesplads ligger tæt op af den store Vestre Kirkegård. Den jødiske del blev taget i brug i 1886. Det har været, og er fortsat, en stor byrde for Det mosaiske Troessamfund at vedligeholde de mange grave. Indtil for nylig har troessamfundet haft egne gartnere tilknyttet begravelsespladsen, men for et års tid siden indgik Det mosaiske Troessamfund en aftale med det kommunale begravelsesvæsen, hvilket på længere sigt skulle betyde en væsentligt forbedring af vedligeholdelsen.

Medens så godt som næsten hele den jødiske befolkning i dag bor i omegnen af København, har det været anderledes i gammel tid. I slutningen af 1700-tallet bestod Danmarks jødiske befolkning af 343 familier, hvoraf 62 boede udenfor hovedstaden. De jødiske provinssamfund var dog altid meget små og kun 3 byer, Randers, Fredericia og Ålborg talte flere end 100 personer. Foruden i disse tre byer blev der anlagt jødiske begravelsespladser i Århus, Horsens, Odense, Assens, Fåborg, Nakskov og Slagelse. Disse begravelsespladser er i henhold til jødisk tradition indviet til evig gravfred, og denne ide er blevet respekteret, når det gælder de danske begravelsespladser. De står således som meget fornemme historiske minder om en lille jødisk befolkning, der levede og døde som integrerede danske statsborgere med den jødiske religion som deres tro. Ind i mellem har det været forbløffende at se, hvorledes det danske samfund har respekteret den jødiske tradition om ikke at nedlægge gravpladser. I dag tæller menigheden ca. 3000 personer og man regner med, at der er ca. det samme antal jøder der ikke står i menigheden. Der er ca. 70 begravelser om året.

Når en jøde dør, findes der mange bestemmelser, der påhviler den afdødes slægtninge. Hvis der er mulighed for det, lader man ikke den døde alene, men "våger" indtil begravelsen finder sted. Begravelsen foregår efter jødisk tradition snarest muligt efter dødens indtræden, ofte indenfor de første døgn. I denne regel ligger der dels respekt for den afdøde, dels hensyntagen til de efterlevende, idet det psykiske pres, som hviler over de efterlevende, skal lettes så hurtigt som muligt.

I menighederne findes særlige "broderselskaber" der tager sig af begravelser, herunder den rituelle afvaskning og iklædning af de traditionelle, rituelle klæder. Det anses for at være en meget fornem kærlighedsgerning at være med til denne klargøring af liget. Nærmeste pårørende deltager ikke i ovennævnte handling.

Begravelsen foregår meget enkelt med kantoral liturgi og som oftest med en ligprædiken. Man vil ofte kunne se, at der ved jødiske dødsannoncer står skrevet: "Blomster og krans frabedes". Denne skik kommer dels af, at man efter jødisk tankegang ikke kunne forestille sig, at man tog noget levende og gjorde det dødt,

dels at nødvendigheden af store blomsterdekorationer, som jo blandt andet havde til formål at fjerne liglugten, ikke var nødvendig ved jødiske begravelser, idet disse jo foregår hurtigt efter dødsfaldets indtræden. Der findes dog også den tankegang, at man ikke skulle gøre forskel på rig og fattig, og at alle skulle have den samme ceremoni med de samme ydre ritualer og ceremonier.

Efter ligprædikenen bæres den afdøde til graven af de nærmeste mandlige slægtninge og ved den åbne grav foretages så jordpåkastelsen af rabbineren og de nærmeste slægtninge og venner. Jordpåkastelsen indledes med ordene fra Prædikerens Bog: "Af støv er du kommet og til støv skal du vende tilbage". Når kisten er dækket til, afsluttes ceremonien med, at rabbineren og de nærmeste slægtningen siger Kaddishbønnen. Denne bøn hører til de væsentligste tekster i jødisk liturgi. Alene navnet fortæller, hvilken betydning den har. Kaddish betyder "Hellig". I gammel tid benyttedes Kaddishbønnen til at afslutte skriffortolkninger med, siden er den blevet et fast led i såvel begravelsesceremonien som ved afslutningen af de daglige gudstjenester i sør-

geåret for en mor eller far. Anvendelsen af bønner ved ovennævnte lejligheder knytter sig til en beretning i den jødiske legendelitteratur om den berømte rabbiner Rabbi Akiva. Der fortælles, at en afdød jøde på en hemmelighedsfuld måde viste sig for Rabbi Akiva og klagede sin nød for ham. Hans sjæl kunne ikke få fred. Rabbineren bragte nu den afdødes søn til Synagogen og lod ham i nærværelse af ti voksne mænd læse Kaddisbønnen med indledningsordene: "Måtte Herrens store navn være lovprist til evig tid og i evighedernes evighed". Derefter viste den afdøde sig på ny for Rabbi Akiva og takkede ham for den kærlighedsgerning, denne havde ydet. Nu havde sjælen fået fred.

Når begravelsen er overstået begynder den umiddelbare sørgeperiode på 7 dage. I vor tid er det desværre ikke mange, der benytter sig af denne fantastiske institution. Ideen er den, at man i 7 dage afsondrer sig fra det almindelige samfund. Man befinder sig, hvis muligt, i afdødes hjem og der afholdes daglige gudstjenester morgen og aften. Hjemmet bliver omdannet til et sørgehus og er nu åbent for enhver, der ønsker at udtrykke medfølelse med de efterlevende. Her får man en mulighed for at tale med de efterlevende om den afdøde på en naturlig måde, og denne institution er en meget stærk form for sorgbearbejdelse. Når de 7 dage er forbi, vender man tilbage til hverdagen. Afdødes sønner vil nu i de næste 11 måneder fortsætte med at læse kaddishbønnen ved gudstjenesterne i Synagogen. Når årsdagen for dødsfaldet nærmer sig, opsættes gravsten på graven og mange vil i årene fremover markere dødsdagen, dels ved at besøge gravstedet, dels ved at deltage i den almindelige gudstjeneste og sige kaddishbønnen.

I jødedommen finder man det naturligt, at der også findes foreskrevne regler for sorg. En sand religion vil måske allermest for følelseslivets vedkommende gribe regulerende ind. I modsat fald kunne enhver jo begrunde sin ligegyldighed med religiøs praksis ved at henvise til at, man ikke er i stemning. Religiøse pligter kan ikke gøres afhængig af tilstrækkelig eller utilstrækkelig oplagthed. Religion har til formål at vejlede mennesket til glæde og i glæde, men også når tiden kræver det, til sorg og i sorg. I jødedommen pålægges det dens udøvere at takke Gud for "det onde såvel som for det gode". Ideen er, at vi ikke kan overskue Guds veje, og at vi

bekender vor gudstro under alle livets udfordringer. Jødedom har regler for sorg, men mindst ligeså vigtigt er, at jødedom også har regler der siger: "Nu er det nok".

Man vil ofte se, at der på en jødisk grav ligger småsten på selve gravstenen. Det er et vidnesbyrd om, at denne grav besøges. Nogle benytter dog i vor tid at lægge blomster på gravstedet. På jødiske gravstene finder man ofte hebraiske inskriptioner. Øverst på stenen vil ofte være to bogstaver – forkortelser for udtrykket "her hviler". Der kan være forskel på hvilke bogstaver, der er benyttet, idet disse markerer om den, der først er blevet begravet her, er en kvinde eller en mand. Nederst på stenen vil tit være indprentet 5 hebraiske bogstaver, der er en forkortelse for en sætning der betyder: "Måtte Hans/Hendes sjæl være forbundet med livets bånd". Det er sjældent, at man finder store gravmonumenter på jødiske begravelsespladser, men der findes gravstene med forskellige symboler. To hænder knyttes til efterkommere af ypperstepræsten Ahron, medens en vandkande symboliserer, at den afdøde har været af Levi stamme, den stamme der tog sig af afvaskningen af præsternes hænder inden præsterne foretog de rituelle handlinger. I nyere tid er Davidsstjernen oftere og oftere blevet et integreret symbol på gravstenen.

Selvom der i Biblen flere gange er nævnt ideen om at rejse mindsten, forekommer det kun et sted, at stenen er rejst på en grav. Vor stamfar Jacob rejste en gravsten

for sin elskede hustru Rachel som et gravmindesmærke. Dette skyldes at hun døde på vejen til Hebron, og stammoderens gravsted skulle jo bevares for kommende generationer. I den talmudiske litteratur nævnes det faktisk, hvorfor man sjældent møder mindsten ved store jødiske historiske personligheders gravsteder: "De retfærdige og fromme i Israel skal ikke mindes ved en død sten, deres gode gerninger skal bevare et levende minde om dem". Man mener, at årsagen til at det senere er blevet skik at rejse gravsten på jødiske begravelsespladser, kan skyldes overgangen fra klippebegravelse til egentlig jordfæstelse. Enhver gravhule måtte jo lukkes med en stor sten, og dette har muligvis givet anledning til, at der anbragtes sten ved graven. De sefardiske jøder anbringer den dag i dag stenen vandret, medens man i de europæiske menigheder anbringer gravstene i oprejst stilling.

Et af de spørgsmål der ofte stilles er, hvad jøder tror på efter den jordiske tilværelse. Først og fremmest er det væsentligt at konstatere, at jøder tror på løn og straf, hvilket vil sige, at vi alle stilles overfor den høje dommer og skal stå til regnskab for de gerninger, vi har gjort her på jorden. Hvordan og hvorledes dette foregår er næsten overladt til den frie fantasi. På dette område er der nok også sket en udvikling fra den bibelske tekstforståelse til vor tid. Vigtigst i spørgsmålet om liv og død for jøden er, at livet er en del af den cirkel mennesket er skabt i, og at menneskets opgave er at forsøge at leve vort liv på den måde Gud ønsker, at vi skal leve. Døden afslutter denne cyklus. Man kunne næsten fristes til at sige, at livet er afhængig af dig selv og dine gerninger, medens døden, med det der følger, overlades til Gud.

Som afslutning på denne fremstilling vil jeg nævne, at efter jødisk rabbinisk tradition er ligbrænding ikke tilladt. Ideen om kroppens hellighed i livet, gælder også den døde krop. Således som vi har levet, skal vi dø og menneskets krop skal begraves. Den jødiske menighed i Danmark har dog i perioder accepteret, at jøder der ønskede at blive brændt, kunne få deres urne nedsat på begravelsespladsen. Der er indrettet specielle områder til urnenedsættelser, men der findes også urner, der er nedsat i eksisterende grave, såfremt der findes testamentariske bestemmelser omkring dette.

Gudsageren i Christiansfeld

En kirkegård, der ikke er helt som andre kirkegårde i Danmark. En kirkegård med grave, der ikke sløjfes. Det må være en ret usædvanlig en, der er tale om.

Vi taler om Brødremenighedens kirkegård i Christiansfeld, kaldet Gudsageren. Det er en kirkegård, som er præget af stor enkelhed, symmetri og som afslører et lighedsideal, som er usædvanligt, i hvert fald på danske kirkegårde. Vender man blikket lidt længere ud i verden, ja så er en Grønlandsk eskimograv eller en Tanzaniansk grav vel ikke så forskellig fra Gudsagerens udtryk. Nok er der gravsten, men efterhånden som den naturlige forvitring skrider frem bliver den begravedes identitet mere og mere anonym. Lighed, ja man fristes til at tilføje, frihed og broderskab.

Friheden kan man måske diskutere, det vil jeg gerne. Måske kan det tydeliggøres, hvad der menes, ved at tage en tur hen på Gudsageren.

Brødremenigheden i Christiansfeld, vinterbillede af gravrum med de ensartede nedliggende gravminder omgivet af lindetræer.

Foto: Charlotte Skibsted.

Man kommer gående ned ad en lindealle, træernes kroner lukker sig på begge sider af den brede sti, det er lidt dunkelt, selv om sommeren. Foran en står en indgangsportal med en stor central port og to mindre døre, en i hver side. Kirkegårdsporten fremstår som velholdt, malet i kontrasterende farver, der fremhæver formen. Efterhånden som man nærmer sig porten falder øjnene på indskriften henover hovedporten: *Det saaes i Forkrænkelighed*,. Ser man godt efter kan det ses, at udsagnet afsluttes med et komma, ikke et punktum. Der er altså en fortsættelse. Det er teksten, der læses når et begravelsestog er på vej hen for at stede en afdød til hvile. Og det kan med rette kaldes et tog, for forrest går

Foto: Anne- Louise Sommer.

Brødremenighedens basunkor, derefter præsten, og derefter rustvognen. Efter rustvognen går følget. Undervejs hen til Gudsageren spiller basunkoret koraler, og tonen er eftertænksom, alvorlig. *Det saaes i Forkrænkelighed*, jo, det må man jo sande, når man følger den døde på vej.

Så går man ind gennem porten. Begravelsestoget bevæger sig fremad. Er det en kvinde, en søster, der skal begravnes, så er man næsten nået frem, som det er nu, for så skal jordfæstelsen ske i det første store felt, på højre hånd. Er det en mand, en broder, som skal begravnes, så fortsætter toget ned i den anden ende af Gudsageren og drejer til venstre, der er der ledig plads nede i det nordvestlige hjørne. Brødre begravnes altså i den ene side, søstre i den anden side. Familiegravsteder kendes ikke, i hvert fald ikke i traditionel forstand. Men som brødre og søstre i Herren, som medlemmer i menighedens fællesskab kan man betragte Gudsageren som et stort familiegravsted, alle ligger ved siden af søskende i troen.

Tilbage til begravelsen. Følget standser, og seks mennesker, som regel pårørende tager kisten ud af rustvognen og bærer den hen og stiller den oven på graven, den hviler på et par planker. Mens kisten stadig står oven på graven synger menigheden om håbet, hvorefter en

Foto: Charlotte Skibsted.

lovprisning af Herren lyder. Derefter sænkes kisten, mens menigheden igen synger, ledsaget af basunkoret. Efter en bøn, velsignelsen og et vers er jordfæstelsen forbi. Der er ikke en jordpåkastelse, det har i Brødre-menighedens øjne mindet for meget om dødemaning, så det ophørte for længe siden. Nu er den døde jordfæstet. Efter dette er sket går basunkoret tilbage til indgangsportalen, og nu er den musikalske tone anderledes, lysere. Nu er det opstandelseshåbet, der kommunikerer med musikken. Ser man nu hen på basunkoret, falder øjnene måske på indersiden af portalen, og nu ser man fortsættelsen af sætningen *Det saaes i Forkrænkelighed*. Fortsættelsen: *det oprejses i uforkrænkelighed*. Står der, med bogstaver af bladguld. Så er indgangsportens prædiken færdig. Nu kan følget gå derfra med opstandelsens budskab og toner klingende i ørerne, tilbage ad lindealleen.

Ja, sådan kan man opleve Gudsageren ved en begravelse. De fleste kommer nok på besøg, for at se Gudsageren, for at se til en grav eller bare gå en tur og fornemme freden. Der findes i alt 8 næsten lige store kvadrater, alle omkranset af lindetræer. De sidste to kvadrater blev lagt til i 1997.

Foto: Anne-Louise Sommer.

Gudsageren blev indviet den 2. april 1774. Den første grav, som stadig kan findes, er en dreng, der få måneder gammel døde. Han kom med sine forældre fra Zeist i Holland. Byen Christiansfeld blev grundlagt den 1. april 1773 af Brødremenigheden. Menigheden byggede i løbet af de næste knap tyve år det meste af byen op. Netop i udkanten af den gamle by ligger Gudsageren, ikke som noget, der gemmes væk, men som den østligste af haverne, der lå bag ved husene.

Gravstenene ligger i lige rækker, i alt nu godt og vel 2000 stk. Der er ingen beplantning på gravene, kun de to hundrede år gamle lindetræer. Reglen er, at man må sætte etårige planter på gravene, og på nyere grave ses der da ofte blomster. Men derudover er der ingen beplantning, og det kan da godt på en regnvåd november eftermiddag give et dystert indtryk.

Men en sommerdag, hvor fuglene synger og solen spiller imellem det hjerteformede lindeblade kan man godt fornemme, hvorfor Gudsageren igennem årene har været et sted man gik tur, man mødtes, den har haft karakter af en park. For så er det et fredfyldt, ja indbydende sted. Borgmester Kaper udtrykte det engang således: *"denne gudsager er en af de kønneste, vi ejer, hvor alle de døde er begravet i lange rækker med en lille flad sten over*

Foto: Anne-Louise Sommer.

hver grav og ellers ingen gravudsmykning, men beliggende i en dejlig gravlund. Man får på dette sted et overvældende indtryk af dødens storhed, nødvendighed og demokrati." Og netop dette dødens demokrati, at den dag vi dør, ja da betyder det ikke så meget om jeg var en velhavende murermester eller en mindre rig pensionist, vi er ens stedt, når vi når til Gudsageren. Det giver en form for frihed, frihed fra at skulle vise styrke i form af store gravminder, måske en frihed til at glædes over opstandelseshåbet.

Som nævnt, så sløjfes grave ikke. Det er i Danmark ret usædvanligt, men vender vi os igen til andre lande er det jo kendt. Normalt er det kun medlemmer af Brødre-menigheden, der begravnes på Gudsageren. Undtagelsen er dog nogle kriggrave.

Institutionskirkegårde

Birgitte Foghmoes, kirkegårdsleder i Slagelse, redaktør af tidsskiftet KIRKEGÅRDEN

Inspireret af en artikelserie af Bente Clausen i Kristeligt Dagblad i 1999 om emnet, er foreningen gået i gang med at registrere, hvad der måtte være tilbage....

Under overskriften "En glemt historie" skrev Bente Clausen i 1999 om institutionskirkegårdene og deres skæbne.

Forhistorien er den, at en række institutioner over hele landet for især sindslidende og udviklingshæmmede har – eller har haft - særlige begravelsespladser tilknyttet. Den barske sandhed, at en del af beboerne var uden kontakt med familien, nødvendiggjorde sådanne kirkegårde. Gravstenene var ofte enkle og ens. Det var praktisk og billigt, og på nogle af disse kirkegårde er der tillige tradition for, at personalet begraves.

Disse kirkegårde har enten været institutionernes egne begravelsespladser i umiddelbar tilknytning, eller der er tale om mere eller mindre separate afdelinger på den lokale kirkegård. Institutionen var så registreret som gravstedsindehaver, og vedligeholdelsen blev varetaget herfra.

Med tiden er behovet for sådanne kirkegårde stille og roligt faldet, og en epoke er ved at være slut. For det første er mange af de store institutioner efterhånden delt op i mindre bofællesskaber, og for det andet betyder familiernes løbende kontakt til beboerne, at begravelsen planlægges som en hvilken som helst anden inden for familien. Valg af kirkegård og gravstedsform sker derfor individuelt.

Beboerne har nu også egen økonomi, hvorfor aftaler om gravstedsanlæg, vedligeholdelse m.v. sker direkte med boet.

Foreningen for Kirkegårdskultur besluttede efter læs-

ning af artikelseerien at gå videre med sagen og søge at registrere, hvad der måtte være tilbage af disse anlæg. I baghovedet havde vi naturligvis også lovgivningen fra 1986, hvor bestemmelser om bevaringsværdige monumenter og gravsteder er præciseret.

Nogle af disse kirkegårde er anlagt helt tilbage i begyndelsen af 1800-tallet, og der findes ingen samlet registrering.

Foreningen udsendte derfor et spørgeskema til landets stifter og stiftskonsulenter. På nuværende tidspunkt er der kommet svar fra langt de fleste områder af landet. Vi var på forhånd spændte på resultatet. Hvor der er tale om afdelinger på lokale kirkegårde, er det løbende tilsyn sikret gennem såvel de årlige kirkegårdssyn som provstesynene, men de separate kirkegårde forekom mere frit i luften svævende.

I Roskilde Stift er der flere eksempler:

Sankt Hans Hospital ved Roskilde for sindslidende, der ligger smukt ved fjorden, har lige fra starten haft en tilknyttet kirkegård. Den er stadig bevaret, men der er ikke begravet sindslidende siden 1960'erne. Kun personale og deres pårørende.

Ved Amtshospitalet i Nykøbing Sjælland er der ligeledes begravet. Heller ikke her begraves der længere, men arealet, hvorpå der stadig ses en del af de ens støbte gravsten, der i sin tid sattes over patienterne, holdes fortsat ved lige. Kirkegården er rund og kranset af et lavt stengærde, og der er en kapelbygning. I alt er der begravet ca. 400 fra 1915 til 1968. Det var daværende hospitalsdirektør Knud Antonsen, der besluttede at standse begravelserne, og senest – for et par år siden – har provstesynet så erklæret kirkegården for bevaringsværdig.

Amtshospitalet i Vordingborg har som de andre institutioner naturligvis også haft sin egen kirkegård med kapel. Hospitalet ligger naturskønt på Oringe-halvøen, hvor kirkegården stadig findes med sin vold omkring, men desværre er gravstenene for patienterne nu alle borte. Det er kun monumenter for overlæger, der er bevaret. Heller ikke kapellet anvendes nu længere, men alt er intakt og kan umiddelbart igen ibrugtages.

På amts hospitalet gør man endvidere opmærksom på, at man naturligvis har protokoller over alle de begravede. Bøgerne anvendes bl.a. ved slægtsforskning, og selve kirkegårdens udseende er dokumenteret ved luftfotos, som kan ses på hospitalets museum.

Ved Kolonien Filadelfia i Dianalund er kirkegården fortsat i brug. Her begravnes såvel patienter som ansatte.

Kysthospitalet ved Kalundborg har også begravelsesplads. Der begravnes ikke længere på arealet, men området ligger fortsat med børnegrave.

Andersvænge i Slagelse har beboernes grave nogenlunde samlet på Sct. Mikkels Kirkegård i Slagelse. Her registreres det også i disse år, at afdelingen ikke længere vælges som en selvfølge.

I Helsingør Stift var der ved Ebberødgård (nu Svaneparken) ligeledes egen begravelsesplads, mens Lillemosgård har en afdeling beliggende på Mariebjerg.

På Lolland er der på Rødby Kirkegård en afdeling for institutionen Rådbygård. Denne afdeling er nu også blevet registreret som bevaringsværdig ved provstesyn (1997). Begravelserne sluttede i 1960'erne, men afdelin-

Rødby kirkegård – vinterbillede fra Rødbygårds gravafdeling. Marmorplader opstillet i rækker i grus mellem hække og revne gange. – Enkelt, beskedent, anonymt med et stærkt indtryk.
Foto: Charlotte Skibsted.

gen bliver nu renoveret af kirkegårdskonsulent Charlotte Skibsted, og de ens navneplader vil igen stå rensede.

På Fyn har der været kirkegård ved psykiatridelingen i Middelfart. Kirkegården er nu nedlagt. I sagsakterne er der en indstilling fra kirkegårdskonsulent Erik Heeser-Nielsen. Han skriver bl. a. i 1994: Kirkegårdens areal er ca. 1 ha i rektangulær form. Der foreligger ikke i sagen en plan over arealet, ej heller et kirkegårdskort. Hovedindgangen sker fra øst, og kapelbygningen er beliggende i indgangsaksen med en cirkulær plæne centralt placeret foran bygningen. På denne plæne står en markant mindesten i granit med bronzerelief af "sindsygeanstaltens første overlæge Frederik Lange 1887-1907".

Stiftet har endelig tilladt, at kirkegården nedlægges fra den dato, hvor fredningstiden for seneste jordfæstelse er udløbet.

Såvel Nationalmuseum som kirkegårdskonsulent ville foretrække, at de eksisterende gravsten bevaredes på stedet, men da det ønskedes anvendt til andre formål, indstilles det i stedet at lade dem overføre til Middelfart Kirkegård.

Således håndteredes situationen i Middelfart.

I Haderslev Stift omtales kun kirkegård ved De Kellerske Institutioner i Brejning ved Vejle Fjord. Siden 1966 er de udviklingshæmmede i stedet blevet begravet på den nærliggende Gaurslund Kirkegård.

I Ribe Stift findes begravelser for Sindsygeanstalten i Vedsted på Hviding kirkegård lige syd for Ribe. Kirkegården ved institutionen Ribelund meldes nedlagt.

I Viborg Stift er der indtil videre blot registreret Møltrup Optagelseshjem. De hjemløse mænd, der i perioder boede på hjemmet, har en afdeling på Timring Kirkegård. Her ligger over 100 begavede. Lange rækker af ens, hvide skråtstillede plader markerer her en gruppe mennesker med fælles skæbne. Den første begravelse fandt sted i 1913 ifølge den ældste sten.

I Århus Stift har vi foreløbig registreret Ramosegård ved Tirstrup og det psykiatriske hospital i Risskov ved Århus. I en beskrivelse hedder det: Den gamle kirke-

gård er særpræget på området ved både beplantning og stiforløb – men jo også som anvendelse. Siden 1957 har kirkegården ikke været anvendt til nybegrovelser.

Mod vest asfalteret vej, der i en bue fører mod gartneriet. På begge sider af denne vej følger også beplantningen den buede bevægelse. Lave klippede avnbøg-hække bag græsrabatter med fritstående avnbøge klippet i kegleform. Firkantede græsrabatter med nedlagte gravsten omkranset af rette stier og med karakteristiske solitære træer. Træerne er en art elm formet således, at stammevæksten er stærkt knudret og højden derfor lav. Kronen er karakteristisk ved dens i forhold til højden brede, vandrette bund. Ved enkelte træer og kanter er anlagt bede beplantet med sommerblomster.

Kirkegården ligger meget smukt, højt og med udsigt. Den er absolut bevaringsværdig, ikke mindst som historisk vidnesbyrd. De 5 elme er i sig selv seværdigheder både med og uden løv. Stedet taler for sig selv i al sin enkelthed.....

Mange af de ovennævnte institutioner er som det psykiatriske hospital i Risskov karakteristiske ved deres meget naturskønne beliggenhed. Begravelsespladserne er tillige et stykke historie. Det kunne være nyttigt at få udarbejdet en egentlig registrant over anlæggene og deres tilstand. Som det fremgår af ovenstående, er der allerede taget vare på nogle anlæg, men kun de færreste særkirkegårde er fortsat i brug. Langt de fleste må anses for at være mere eller mindre nedlagte.

Men det er interessant at se som tingene påvirker hinanden. De enkle ens gravsten som, da de sattes for 50-100 år siden, markerede marginale eksistenser, finder vi nu helt tilsvarende på mange af tidens gravsteder – de kendte fællesgrave.

Gravsat i egen jord

– om nogle grave ved danske herregårde

Af Mette Smed, mag. art., kunsthistoriker

Skabelsen af en ny gravform

I Den danske Kirke – eller Geistlige Ret, udgivet 1775, fastslås det: "Imidlertid er det nu om stunder igen tilladt at lade sig begrave andetsteds, end enten i Kirken eller Kirkegaarden, som til den ende bliver indviet, og derfor kaldes Christen Jord: saa at, dersom nogen nu omstunder vilde, som fordem, lade sig begrave paa Marken i en Høi eller saadant Sted for sig selv, blev han ikke alleene anseet som en Hedning og uærlig, men Arvingerne vilde desuden blive straffede og mulcterede".

For adelslægterne, der siden reformationen havde været kirkeejere, var det en selvfølge at vise sin position i kirken i form af epitafier eller ved opførelse af kapeller med store gravmæler. Kisterne opstilledes i kapellerne eller i kældre under kirken. De døde sikredes en stadig plads i menighedens bevidsthed og et nærvær ved de kirkelige handlinger, en beskyttelse i nærheden til Guds hus, som også for mindre velhavende personer, begravet på kirkegårdene, gjorde det ønskværdigt at ligge så tæt på kirken som muligt.

Men i 1805 opløstes det nære bånd mellem kirken og de døde. I en forordning af 22. februar forbydes det at indrette nye gravsteder i kirkerne, kapeller og gravhvælvinger må fortsat benyttes af de familier, som ejer dem, men al direkte forbindelse til kirkens rum skal lukkes, og sarkofager må først indsættes i kirken efter 2 års ophold andetsteds. Samtidig pålægges det større byer at indrette kirkegårde udenfor byen, til afløsning af de gamle bykirkegårde, der dels var blevet for små, dels ofte lå i vejen for byens vækst.

I København havde man allerede i 1760 anlagt Assistens Kirkegård, og også Holmens Kirkegård blev flyttet udenfor voldene. Hermed var forbindelsen mellem kirkens hus og graven brudt.

I slutningen af 1700-tallet nytolker den tidlige romantik

menneskets forhold til naturen, en hellig følelse tolkes i landskabshavens monumenter og templer. Mindesmærker for de døde blev opstillet i naturen, f.eks. lod Ernst Schimmelmann Emiliekilde ved Sølyst udforme som et monument for sin hustru. N. A. Abildgaard tegnede en variation over en klassisk gravstele med en urne, forenet med kilden, som evigt græder tårer over den døde. Emiliekilde udførtes 1780-82 (ill. 1)

Naturen skal forevige mindet om den døde, som færdes her i lykkeligere dage. Men på dette tidspunkt er det stadig mindesmærker, som opsættes i naturen, mens graven fortsat er knyttet til kirken. På Rathlousdal ved Odder havde Joachim Otto Schack-Rathlou, statsminister 1772-1788, anlagt en romantisk have, her lod han opstille 6 (muligvis 7) sten med latinske indskrifter til minde om vigtige begivenheder i hans politiske liv. Stenene udførtes af billedhuggeren Johannes Wiedewelt. Da Schack-Rathlous eneste og højtelskede datter døde i 1778 udførte Wiedewelt en obelisk, som

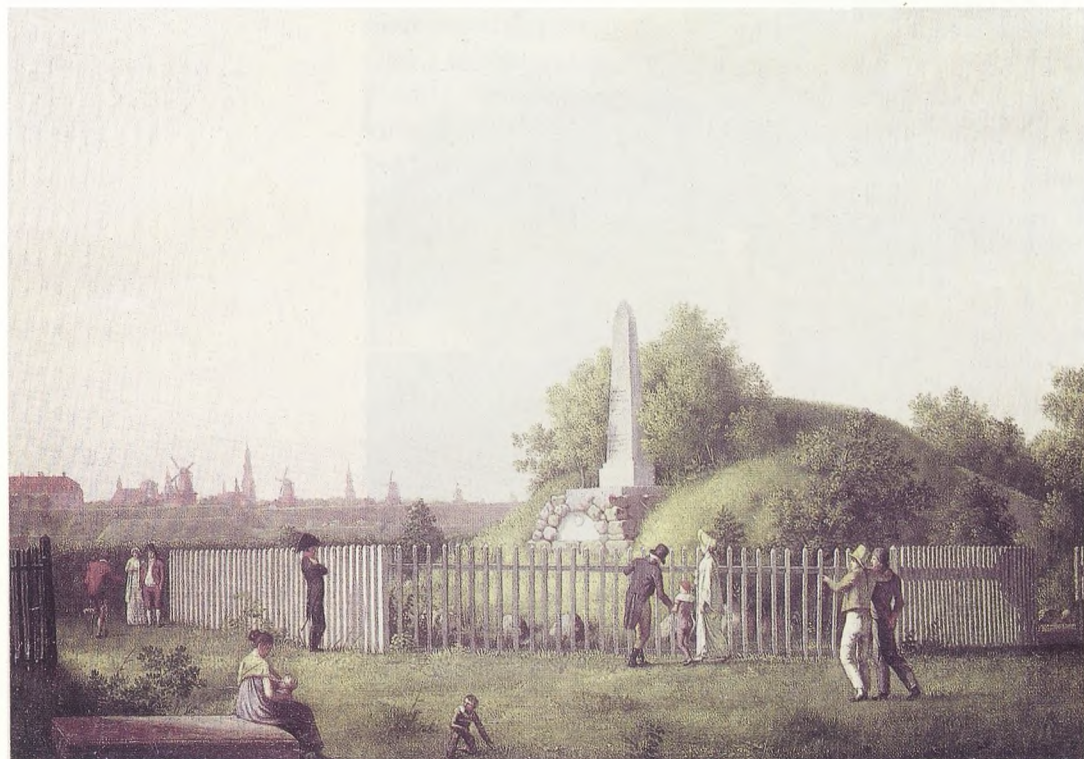
Ill. 1
Jens Juel, 1745-1802: Emiliekilde. (Fyns Kunstmuseum)

1783 blev rejst mellem stenene, i skyggen af en sørgeask og med inskriptionerne "Mig til Glæde her paa Jordan/Denne Have anlagt blev /1773", "Paradis min Deel er vorden/Da mig Døden herfra rev /1778", og nederst "Optimæ filiae/posuere parentes/1713" (Rejst for den bedste datter af forældrene). Haven bliver til en mindelund, mens den døde bliver bisat i kirken, i det gravkapel som Schack-Rathlou samtidig lod opføre ved Gosmer kirke. Wiedewelt udførte tre sarkofager til Schack-Rathlou, hans hustru og datter. Datterens sarkofag med inskriptionen "Jeg veed nin Frelser lever", på forældrenes sarkofager omtales døden som en søvn, og på en tavle på væggen citeres et vers af Kingo, som fremhæver opstandelseshåbet: "Den Tro os dog trøste kan/at vi skal til Liv opstande/ud af Dødens mørke Land." Her er dateringen 1783. I naturen mindes jordelivets glæder og bedrifter, men det er i kirkens rum, legemeerne sover dødens søvn, mens de venter på opstandelsen.¹

De stærke nationale strømninger i slutningen af 1700-tallet skaber stor interesse for oldtidshistorien og dermed også for oldtidsgravene. Med en jættestue som udgangspunkt bliver Julianehøj ved Jægerspris udfor-

Ill. 2

Chr. Wilh. Eckersberg, 1783-1853: Mindesmærker for de faldne i Slaget på Reden 3. april 1801. (Frederiksborg)

met som et æresminde for dronning Juliane Marie, sat af sønnen arveprins Frederik, tegnet af Joh. Wiedewelt 1776. Gravhøjen bliver her til et stramt nyklassicistisk anlæg, cirkulært, med terrasser, omkranset af lindetræer og med en "rå, oldnordisk portal" til den åbne jættestue.

Højen indgår også i gravmonumentet for familien Thygeson på Hatting kirkegård, opstillet 1803. En klassisk udformet sarkofag og obelisk er sat sammen med en græsklædt høj, og også monumentet for de faldne i slaget på Reden 1801, på Holmens kirkegård, udformedes som en sammenstilling af grotte, obelisk og gravhøj, men her med højen som det dominerende element. Naturen inddrages her i form af en plantesymbolik, graven indrammedes af blodbøge, grædepile, hængebirke og dækkedes med efeu, stedsegrønt som håbet (ill. 2). Romantikerens længsel efter at forenes med naturen, at visne som løvet, at synke og svinde bort som solens stråler, forenes her med gravstedet løsgjort fra kirkens nærhed. Monumentet i naturen kan nu blive til gravstedet i naturen.

Private grave udenfor kirkegårdene

Gennem 1800- og 1900-tallet anlægges private gravpladser ved en række herregårde. Den danske kirkeret 1805 fastslår, at alle begravelser skal indvies af sognepræsten, 1861 understreges det, at private grave skal forsynes med forsvarligt hegn og tilbørligt lukke, og i 1891 forordnes det, at private gravpladser "stedse fredes og vedligeholdes", at de skal deklareres på ejendommen og anmeldes til sognepræsten.

I 1976-udgaven af Dansk Kirkeret henvises til begravelsesloven, der giver kirkeministeriet ret til under ganske særlige omstændigheder at tillade anlæggelsen af begravelser udenfor kirkegårdene, idet der herved lovfæstes en gammel praksis, der går tilbage til tiden før Grundloven 1849. Tilladelse kan gives til stiftelser, enkelte familier eller enkelte personer, men kun undtagelsesvis, når særlig stærke grunde taler herfor. Private foreninger eller selskaber, f.eks. et aktieselskab, en politisk forening eller et håndværkerlaug kan ikke få tilladelse til anlæggelse af en privat kirkegård. De private grave er underlagt provstesyn.

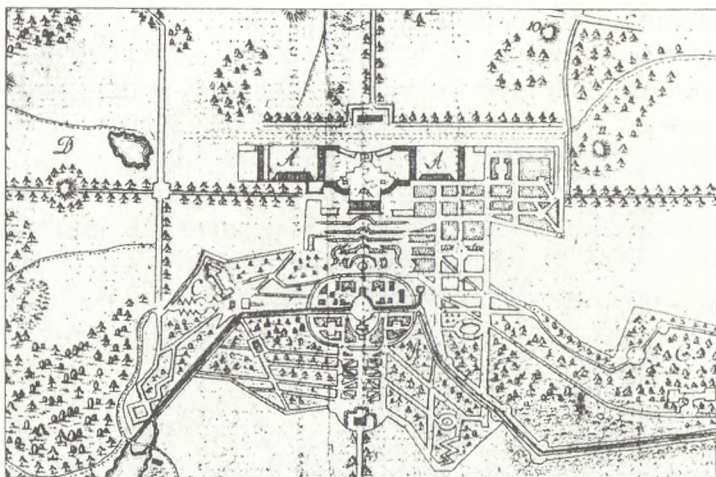
De særlige gravpladser er således hovedsagelig familie-

gravpladser, hvor tilladelse til begravelse er videreført fra tidligere, gravpladser ved stiftelser og fra 1900-tallet bl.a. nogle digtergrave. Forudsætningen er naturligvis en ejendom med et større jordtilliggende og en forvisning om gravens opretholdelse, som især sikres ved besiddelse af len eller stamhuse.

Nogle herregårdsgrave

Den første grav, som anlægges i naturen, synes at være anlagt ved Ledreborg. Slægten Holstein-Ledreborg havde sin gravkapel ved Vor Frue Kirke i København. Da kirken ødelagdes under englændernes bombardement i 1807, var det med forbudet fra 1805 mod begravelser i kirken klart, at der, selv om kirken blev genopført, ikke ville blive nye gravkapper. Christian Erhard Holstein (1778-1853) lod sine forfædre Johan Ludvig Holstein, herregårdens bygherre og første lensgreve, død 1763, og Chr. Fr. Holstein, død 1799, føre til Ledreborg og indsatte deres sarkofager i en oldtidshøj vest for hovedbygningen. Ifølge traditionen havde højen været J. L. Holsteins ynglingsopholdssted om sommeren, og højen indgik som slutpunkt i det aksefaste barokanlægs tværakse, forbundet med hovedbygningen ved alleen, der ender i en trækrans omkring højen (ill. 3). J. L. Holstein havde haft stor interesse for egnens oldtidshistorie, for sagnene om Herthadalen og kongerne i Lejre, og han havde skabt en historisk have ved Ledreborg.

Med gravlæggelsen af ham og hans efterkommere i

Ill. 3
Beliggenhedsplan, tegnet
1751 af Chrf. Hammer.

”kæmpehøjen” forenes romantikkens nationalbevidsthed og natursværmeri med ideen om herremanden som høvding, tæt knyttet til sin jord, en tankegang der i stadig stigende grad præger 1800-tallets jordejere.

Også den 3. lensgreve, Chr. E. Holstein indsattes i højen, der var åben frem til o. 1935. Dens funktion minder derved om kapellerne eller krypten i kirkerne, hvor man stadig kunne opleve de dødes hvilested som monument for slægten. Den åbne høj, markeret med træerækker, kunne være inspireret fra Julianehøj, men ved Ledreborg er graven sat i direkte, aksial forbindelse med hovedbygningen og forener de levende og de døde (ill. 4).

På højens top står et stort kors i hvidt marmor, med en i dag ulæselig indskrift på vers, op ad korset hviler selve gravstenen. Korset er dateret 1810 (ill. 5) Senere generationer er begravet dels i højens top, dels ved foden, gravene er markeret med flade sten og små hvide opretstående kors, i alt 27 grave. Gravhøjens forvandling til kristen gravplads er dermed utvetydigt markeret.

Højen er omgivet af et stengærde og lukket med en git-

Ill. 4
Familiegraven ved Ledreborg.

Foto: L. Færregaard, 2001.

terport mellem murede piller. Alleens træer, som fortsættes i cirkelrunde buer omkring højen, og markerer den som et helligsted i det åbne landskab omkring den. Ideen om højen som gravplads indgår i en række anlæg i 1800-tallet, bl.a. på Frijsenborg. I 1700-tallet gravlagdes slægten i Hammel kirke, men Frederik Carl Krag-Juel-Vind-Frijs, død 1815, lod et stykke skov i den østlige del af parken afgrænse til en "gravlund". Det efterfølgende slægtled, greve Jens Christian Frijs, opførte her ved sin datters død 1832 en kuplet gravplads, beskyttet af en vældig sørgepil, hvor også han selv, død 1860, og hans hustru, død 1866, blev gravsat.

Da H. C. Andersen opholdt sig på Frijsenborg i sommeren 1863, så han højen, der var åben, så man kunne besøge J. Chr. Frijs kiste. Han skriver i sin dagbog, at når også enken er gravsat i højen, skal den lukkes, "og døren overgroes med roser".² De efterfølgende generationer er dog også begravet her, Chr. Emil Frijs, død 1896, og hans hustru, og Mogens Frijs, død 1923, er nedsat i urne, idet ligbrænding på dette tidspunkt var blevet tilladt i Danmark. 1913 blev gravlundens omgivet med et gitter, udført af A. Høeg-Hansen.

Også ved Gammel Estrup anlagdes en gravplads med højen som motiv (ill. 6). Ved kongelig bevilling 1889 fik

Ill. 5

Kors og gravsten for J. L. Holstein. Dateret 1810.

Foto: L. Færregaard, 2001.

lensgreve Jørgen Scheel lov til at indrette et begravelsessted på et passende og hensigtsmæssigt sted i fredsskoven på den anden side af landevejen, der fører forbi gården. Her opførtes tre gravhøje af cement, overgroet med vedbend, og med to ca. 4 m høje taksbuske placeret foran mellemrummene mellem højene. Friere placeret på grunden er tujaer og rhododendron, vækster der er typiske for det sene 1800-tals havestil, der yndede fremmede træer og eksotiske, gerne storblomstrende buske. Det er en anden beplantning end det tidlige 1800-tals pile, ege og blodbøge men stadig med en symbolik: det stedsegrønne løv som evighedens tegn.

Fra krypten under Auning kirke lod Jørgen Scheel sine forældres sarkofager flytte til den nye gravplads, hvor også han selv og Chresten Scheel, død 1926, samt flere familiemedlemmer er gravsat på kirkegården i Auning. Omsat i moderne materialer er det stadig tanken om højen, her helt uden gravsten eller inskriptioner, lagt skjult i skoven uden forbindelse med hovedbygningen. Med flytningen af forældrene ud af kirken understreges slægtens lange tilknytning til jorden, uden gravskrift og kristne symboler hviler de døde i naturen.

Også gemt i skoven ligger familiegravene ved Gammel Køgegård, "Claras kirkegård" (ill. 7). Hans Carlsen

Ill. 6

Gravhøje ved Gl. Estrup.

Foto: Kulturhistorisk Museum,
Randers, 2000.

(1810-1887) fik 1845 godset ophøjet til stamhus og dermed sikret besiddelsen for slægten. Hans hustru Clara, født Krag-Juel-Vind-Frijs, begravedes som den første på den familiekirkegård, som indviedes 27/10 1853. Hans Carlsens søster Anna Marie var N. F. S. Grundtvigs 2. hustru, hun døde 1854 og begravedes her, mens Grundtvig efter sin død 1872 blev bisat i en gravhvelving. Kirkegården ligger på en bakketop i skoven, omgivet af en mandshøj mur, lukket med en gitterport. I hovedaksen fra porten er nedgangen til Grundtvigs grav, der ændrer karakter fra høj til grotte, men stadig viser tilbage til de oldnordiske kæmpers gravskik. Åndekæmpen Grundtvig fremhæves fremfor de andre på kirkegården, hvis begravelse er markeret med gravsten. De store træer er her holdt uden for selve gravpladsen, men en række træer følger murens cirkelrunde form. Omkring den lukker skoven sig.

Ved Mattrup, Århus amt, anlagdes en gravplads 1853, også her forenende lunden og højen idet den er lagt på en naturlig bakke vest for gården. Medlemmer af familien Westenholz er begravet her.

Moesgård ved Århus købtes 1844 af Thorkild Christian Dahl. Med kgl. bevilling af 13. september 1870 anlagde

III. 7

Claras Kirkegård med N. F. S. Grundtvigs grav.

Foto: Mette Smed, 2001.

han en familiegravplads i haven, som også blev til en mindepark for slægten. Fra den nedlagte Søndre kirkegård i Århus overførtes hertil 4 gravsten for familiedømlemmerner, ligesom en ældre obelisk, muligvis også fra kirkegården, opstilledes, på dens sider er navnene på 12 personer med tilknytning til slægten Dahl indhugget. Dette er gravminder, ikke grave.

Men kirkegården rummer også grave. Den er cirkelformet, som Ledreborgs og Gammel Køgegårds gravpladser, men her lagt på fladt terræn, omgivet af et lavt gærde af kampesten, lukket med en låge. Indenfor gærdet er gravstederne markeret som individuelle rektangler med særlig bevoksning og gravsten, der spejler udviklingen i typer fra den tidligste begravelse, ejerens bror C. B. A. Dahl 1870, til den nyeste 1994. Thorkild Chr. Dahl døde 1872 og er begravet her.

Gravpladsen på Moesgård er ikke gemt i skoven men anlagt næsten i hovedbygningens og havens midterakse. Især før træerne blev så store, som de er i dag, har der her været en visuel forbindelse mellem de levende i hovedbygningen og de døde i gravlunden.

Andre herregårdsgravpladser er anlagt som kapeller eller egentlige mausolæer, bl.a. ved Rathlousdal, hvor Viggo von Holstein Rathlou og hans hustru indrettede en hvælvet familiebegravelse, muret ind i skrænten i Lystskoven 1857.

Også langt op i 1900-tallet iscenesættes døden pompøst. Ved Løveholm, som grosserer Valdemar Uttendal købte 1929, lod han opføre et 8-kantet mausolæum (ill. 8), i et cirkulært anlæg med græs, grusgange og to graner ved indgangen, hvor en inskriptionsplade er anbragt. Et jerngitter med en egetræsport lukker anlægget, der er anbragt synligt i udkanten af parken. Her hensattes Valdemar Uttendals kiste 18/6 1954.

Nogle kirkegårde ved stiftelser

Flere danske herregårde blev i 1700-tallet indrettet som adelige frøkenklostre. Her skulle gårdene stadig drives som landbrug, hvis indtjening skulle sikre udkommet og et værdigt opholdssted for ugifte døtre fra de højeste rangklasser. Her indrettedes også kirkegårde, ved Vemmetofte også for landsbyens befolkning men ved Vallø og Støvringgård forbeholdt beboerne og evt. ansatte, d.v.s. med en funktion som private kirkegårde.

Kirkegården ved Støvringgård ved Randers er anlagt et stykke nord for gården, i udkanten af Støvring Skov (ill. 9). Den er angivet på et kort fra 1806³ og altså indrettet straks efter forbudet mod begravelser i kirkerne. Hidtil var klosterfrøknerne blevet hensat i en gravkælder under koret i Støvring kirke, i den tidligere ejerslægt Kaas' gamle begravelse.

Kirkegården er rektangulær, omgivet af et lavt stengærde lukket med en låge. Der var tidligere et kapel på kirkegården. Indrammet af buske og træer dækkes gravpladsen af et sammenhængende græstæppe, hvori gravstenene er placeret opretstående. Ved registreringen, foretaget af Randers Kulturhistoriske Museum

Ill. 8

Mausolæet ved Løvenholm.

Foto: Kulturhistorisk Museum,
Randers, 2000.

2000, var her 92 gravsten samt en mindestøtte, placeret på lige, men ikke helt regelmæssige rækker. Alle stene vender samme vej, med inskriptionerne mod øst. Det har ikke kunnet oplyses, om denne indretning er oprindelig, den minder ved sin understregning af et fællesskab i døden om kirkegården i Christiansfeldt. Orienteringen mod øst ses også på andre kirkegårde, men den sammenhængende græsflade virker nyere, som det kan ses af kirkegårdsindretningen på Vallø.

På Vallø, ved Køge, oprettedes et adeligt frøkenkloster 1737. Her indviedes en kirkegård 11/8 1763, men stiftsdamerne bisattes indtil 1802 i Valløby kirke. Kirkegården har formentlig været brugt til begravelse af ansatte ved godset, mens det for de adelige familier ikke har været fornemt nok at begraves her, borte fra Guds hus. Efter forbudet mod kirkebegravelser blev kirkegården udvidet 1807, hvorefter nogle af stiftsdamerne begravedes her, mens andre førtes til deres slægtsbegravelser andre andre steder. Den sidste abbedisse, prinsesse Sophie Magdalene, død 1810, begravedes her og har en tidstypisk knækket søjle som gravmonument. 1827 udvidedes kirkegården igen, og den stadig stående ca. 2 m høje kalkstensmur blev opført, lukket med en jerngitterlåge. Et kapel opførtes 1877 (ill. 10).

Ved en renovering 1991-92 fjernedes træer samt hækken mellem gravene, og kirkegården indrettedes istedet som en gravlund, med et sammenhængende, altdækkende græstæppe. Nye træer er bevaret langs tværmurene, bl.a. nogle af de karakteristiske sørgetræer, en hængepil og en røn med hængende krone. Hermed følges nye ideer i kirkegårdsindretning, som ophævelsen af de individuelt hegnede grave, samtidig med at forbindelsen til herregårdsparkens træk fra både barok og romantik bevares.⁴

Både ved Støvringgård og Vallø bruges kirkegården stadig ved begravelse af beboere og ansatte.

Nogle grave fra 1900-tallet

De hidtil omtalte gravpladser blev anlagt med henblik på gravlæggelser gennem længere tid, for flere generationer i en adelsslægt eller for institutioner med funktion gennem århundreder.

I 1900-tallet gives der enkelte tilladelser til nye, private begravelse, men nu for enkeltpersoner, d.v.s. at de

mere får karakter af mindesmærker end af kirkegård. En gravplads ved Jenle rummer urnerne af Jeppe Aakjær og hans hustru, lagt under en stor flad sten, lidt ophøjet over det omgivende terræn men uden indhegning. Graven er placeret i skovens udkant, med udsigt over en dal med Jenles hovedbygning, så der er visuel kontakt mellem graven og den gård, som Jeppe Aakjær havde ladet opføre. Det er her ikke slægten men enkeltmennesket, digteren, der æres, og på gravstenen, tegnet af A- Lønborg Jensen, er det ikke den kristne tro men det individuelle livsløb, der fremhæves: "Her standsed de glade Klange./Her sattes mit Livsens Maal./Det er Asken af usungne Sange,/der hviler i denne Skaal."

Karen Blixen blev begravet på Rungstedlund under en ganske enkel, stor flad sten, ved foden af Ewalds høj, både henvisende til højlægning og til slægtsskabet mellem digtere fra forskellige tidsaldre.

Mausolæet ved Løvenholm, omtalt ovenfor, er ligeledes kun beregnet til én person.

Med gravstedet for Ole Olsen, Nordisk Films grundlægger, sluttet ringen, igen forenes som i 1800-tallets begyndelse grav og en ægte oldtidshøj.

Ole Olsen fortæller i sin selvbiografi "Filmens Eventyr og mit eget" fra 1940, hvordan hans hustrus urne uden

Ill. 9

Kirkegården ved Støvringgaard.

Foto: Kulturhistorisk Museum, Randers, 2000.

varsel var blevet fjernet fra urnekirkegården på Bispebjerg, p.gr.a. en glemte indbetaling. For at sikre sig mod gentagelse lod han en kæmpehøj, der lå på den gård ved Sejrbøgtten, som han havde købt, omdanne til gravplads, ved at bygge en ny høj indeni den gamle og forsyne den med et ydre lag af beton. En tung bronze-dør lukker for højen og et gitter opsattes udenom. Han skriver: "Samtidig fik jeg den Tanke, at naar der endelig skulde bygges en Gravhøj i vore Dage, skulde den, ligesom de gamle Gravhøje, fortælle kommende Slægter om det Liv, vi lever i vor Tidsalder, altsaa ikke blot om de Personer, der hviler i den, men om hele vor Slægt." Kunstneren Arne Meyer udsmykkede den med mosaikker af trafik til lands og i luften, af filmen og atomforskningen. Gravhøjen skal lukkes helt til efter ca. 75 år og først åbnes igen tidligst efter nogle hundrede år. En indskrift i højen siger bl.a.: "Ole Olsen gav sig og sin Hustru denne Grav i en Kæmpehøj fra Oldtiden og lukkede sin Tid ind i al Tid, der svandt."⁵ Graven bliver et tidsmonument, ikke et slægtsmausolæum. Selv om ægteparret havde 5 børn og mange børnebørn, er der hverken omtale af dem eller afsat plads til flere begravelser i højen. Den private gravs udvikling gennem 1800- og 1900-tal-

III. 10
 Vallø Stifts Kirkegård.
 Foto: Mette Smed, 2001.

let følger den politiske og økonomiske struktur: Adels-slægterne som jordbesiddere, ved len og stamhuse fast knyttede til ejendommene, i 2. halvdel af 1800-tallet både økonomisk og politisk landets styrende klasse, kan lade sig gravlægge i høje eller gravlunde, som en ny tids høvdinge, i vished om deres slægts fortsatte omsorg for gravene. 1900-tallets lensafløsning, en ændret samfundsstruktur, den større bevægelighed både socialt og fysisk flytter vægten fra slægten til individet, fra graven som en bekræftelse af den kristne tros opstandelsehåb til graven som det endelige hvilested eller et tidsdokument.

For informationer, fotos og oplysninger om gravregistreringer takkes John Munro, Ledreborg, Leif Færregaard, leder af Lejre Lokalhistoriske Arkiv og Hanne Sørensen, Kulturhistorisk Museum, Randers.

Noter

- 1 E. Haugsted: J. O. Schack-Rathlou, i Aarb. udg. af Hist. Samf. f. Aarhus Stift, XLII, 1949, s. 122-130.
- 2 A. Gammelgaard: Grever og Godtfolk. Fra Hammel-Kanten 1815-1875, 1985, s. 119.
- 3 C. Paulsen: Smaatræk af Støvringgaard Skovens Historie. i Hist. Aarb. f. Randers Amt, 1959, s. 54
- 4 Oplysningerne er fra en planche på Vallø Stifts kirkegård, set sommeren 2001.
- 5 Ole Olsen: Filmens Eventyr og mit eget. 1940, s. 218-220.

Udover ovennævnte værker er oplysninger hentet fra diverse opslagsværker: Danske Herregaarde ved 1920, Trap: Danmark, Danmarks kirker, Dansk biografisk Leksikon.

FORENINGEN FOR KIRKEGÅRDSKULTUR

Bestyrelsen 2001

Formand:	Provst Leif Arffmann Bøgevang 15, 7100 Vejle	tlf. 75 82 31 39
Næstformand:	Landskabskonsulent Mette Fauerskov Valdemar Carlsens Tegnestue Skt. Pauls Kirkeplads 9 B, 8000 Århus C	tlf. 86 12 16 66
Kasserer:	<i>Repræsentant for Stenhuggerlauget:</i> Stenhuggermester Rudi Larsen Bavnehøj Allé 38, 2450 København SV	tlf. 33 21 47 81
Sekretær:	Kirkegårdsinspektør Torbjørn Jensen Lundvej 12, 6800 Varde	tlf. 75 22 08 44
	Dorte Nielsen Klitrosevej 9, 4780 Stege	tlf. 30 52 00 63 55 81 00 58
	Landskabsarkitekt Charlotte Skibsted Løjesøvej 13, 3670 Veksø	tlf. 42 17 02 16
	<i>Repræsentant for Foreningen af danske kirkegårdsledere:</i> Kirkegårdsleder Birgitte Foghmoes Figenvej 109, 4700 Næstved	tlf. 53 73 67 23 58 53 01 33
	Museumsinspektør Birgitte Kragh H.P. Hansensgade 33, 6200 Aabenraa	tlf. 74 62 26 45
	Lektor Eva Møller, MF Jomsborgvej 23, 3650 Ølstykke.	tlf. 47 17 43 55 fax 47 17 43 57
Suppleanter:	Steen Jensen N.A. Christensensvej 41 7900 Nykøbing M	tlf. 97 72 28 17
	Hans Jørgen Nielsen Adelgade 32 8860 Skanderborg	

